

Bulut motifi ve Osmanlı sanatındaki ilk örnekleri

Aziz DOĞANAY

Türk san'atında XV. asırdan sonra müstesna bir yere sahip olan *bulut* motifinin tezyînâtımıza Çin kültüründen geçtiği bilinmektedir. Çin san'atında bilhassa inanca dayalı olarak zuhûr edip gelişen

bulut motifi XV. asır Herat ve Şiraz Ekolü'nün sıkça kullandığı bir bezeme unsurudur.

Anadolu Selçuklularında şu ana kadar rastlayamadığımız bu motifin Türk san'atına Osmanlılar zamanında Timurlularla olan münasebetler sırasında Herat Ekolü ile gelmiş olması muhtemel görünmektedir.

Kökeninin Çin kültürüne bağlanmış olması hasebiyle bu öргеğe *Çin bulutu* adı verilmiştir.¹ Celal Esad ilk tezyînât şekillerinin Çin'le büyük bir münasebeti olduğunu, hakanların ekseriya Çin'den san'atkarlar celbettiklerini ve onlara saray ve ma'bedleri tezyîn ettirdiklerini söylediği eski bir makalesinde çin bulutu hakkında “*muhayyel ve gayri hakiki nebâtât*” diye söz etmektedir.² Yine aynı makalede “*Bu şekillerin eski minyatürlerde peygamber resimleri etrafına yapılan 'nur' temevvücâtıyla büyük bir müşâbeheti vardır, bu temevvücât ise Çin ejderlerinin münhanilerini andıran ve ondan ilham alan bir şekildir.*” denmektedir.

Çin bulutu günümüzde de Anadolu'da kullanılmakta ve bilhassa Uşak halılarının mümeyyiz vasfı olarak bilinmektedir. Bu motifin kanaviçesinin çizim şekli, Çin san'atının en yaygın tezyîn unsurlarından biri olan *ejderha* nın çizilişi ile hemen hemen aynıdır (Şekil 1). Bu da bulut motifinin ejderhadan neş'et ettiği fikrini kuvvetlendirmektedir. Fakat, bazı isti'mal sahalarında; meselâ minyatürlerde gökyüzündeki gerçek bir bulut gibi resmedilmesi, bu motifin tabiatta var olan buluttan da doğmuş olabileceği ihtimalini akla getirirse de motifin yaygın kullanılan şeklinin gökyüzünde bulunan yağma bulutlar ve yine tezhib san'atında bir kompozisyona çıkış noktası oluşturan yağma bulut şeklindeki kayacıklar istisna tutulursa, esas itibariyle ejderhaya daha çok yakınlık gösterdiği görülmektedir.

1 Cahide Keskiner, *Türk Motifleri*, Turing Yayınları, İstanbul tsz., s. 112.

2 Celal Esad [Arseven] “Türk Sanatında Tezyinat”, *Hayat Mecmuası*, 1/20 (1927), s. 9-14.

Türk tezyînâtında kullanılan motifleri sekiz nev'e ayırmış olan Arseven bunlar arasında buluta yer vermemiş ve onu remzî motifler sınıfına dahil ederek bu motiflerin dînî ve tılsım mahiyetinde olduğunu beyan etmiştir.³ Halbuki bu motif grubu, çiniden tezhibe, taştan dokuma san'atına kadar her alanda kullanım sahası bulan ve kendi içerisinde de bir çok şubeye ayrılan başlı başına bir tezyînât unsurudur. Arseven “*Feyizli yağmurları yağdıran veya tahrib edici fırtınaları yapan bir kudret sayıldığı için Dragon’u (Ejderha) bir bulut şeklinde de tasvir etmişlerdir. Bir yılan şekli verilen bu bulutun bazı yerlerine küçük ve kıvrımlı kuyruklar halinde parçalar ilave edilmiştir. Türkler bu bulut şeklini bezemelerinde çok kullanmışlar ve ona çığ ismini vermişlerdir.*”⁴ ifadesiyle bulut motifinin ejderha ile olan bağlantısına dikkat çekerek, herhangi bir kaynağa atıfta bulunmaksızın, bu motife Türkler’in çığ ismini verdiğini belirtmektedir. Günümüzde, *bulut* motifini *Moğol düğümü* olarak isimlendiren araştırmacılar da vardır.⁵

İslâm inançlarında Hz. Musa’nın esasının mucize olarak ejderha şekline dönüşme hâdisesi vardır.⁶ Ejderhadan neş’et ettiği söylenen bulut motifinin Hz. Mûsâ’nın âsâsını çağrıştırdığı için de sevilerek kullanılmış olması mümkündür. Nitekim, Mühr-i Süleyman örneğinde de olduğu gibi, eski peygamberlere ait semboller sıkça kullandığımız bir gerçektir. Helmut Bossert de bu motifin, mitolojik varlıklardan simurg ve ejderhanın boğuşma sahnelerinde burunlarından çıkan gazap ve hırs alameti sayılan buhar ve ateşin sembolize ettiğini ifade ederek mes’eleye farklı bir açıdan yaklaşmıştır.⁷

Bugün *bulut motifi* diye adlandırdığımız biçim ister efsanevî mahlukatın neş’et etmiş olsun ister gökyüzündeki gerçek bulutlardan mülhem olsun Türk san’atının her şubesinde kendine yer bulmuş, çok güzel örneklerle kompozisyonların kurulmasına katkıda bulunmuştur.

Şimdiye kadar bu motifin Osmanlılarda ilk defa II. Bayezid (1481-1512) döneminde vücuda getirilen Hattat Şeyh Hamdullah’a ait 899/1494 tarihli bir yazmada⁸ görüldüğü bilinmekte idi.⁹ 1994 yılında

3 Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1975, s. 239.

4 Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, I, s. 513.

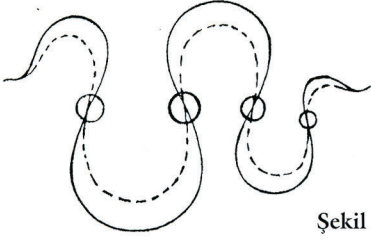
5 Mesela H. Örcün Barışta, 25-27 Eylül 1998 tarihli X. Milli Türkoloji Kongresinde “Osmanlı İmparatorluğu döneminden bir grup merasim kalkanı” başlığını taşıyan tebliğini sunuşu esnasında bir merasim kalkanı üzerinde bulunan bulut motifinin hakkındaki görüşlerini belirtirken, bu motife “bulut motifini” demenin yanlış olduğunu ileri sürerek bu motifin “Moğol düğümü” olduğunu söylemiştir.

6 “Bunun üzerine (Musa), esasını (yere) attı, birden o, açıkça bir ejderha (oluverdi).” *Kur’an-ı Kerim*, A’raf, 7/107.

7 Helmut Bossert, *Decorative Art of Asia and Egypt*, Tubingen 1956, s. 33-37.

8 Türk-İslam Eserleri Müzesi, Envanter no: 402.

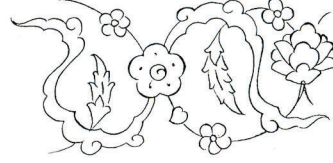
9 İ. Ayan Birol-Çiçek Derman, *Türk Tezyînî Sanatlarında Motifler*, İstanbul 1991, s.153; Banu Mahir, “II. Bayezid Dönemi Nakkashanesinin Osmanlı Tezhip Sanatına Katkıları”, *Türkiyemiz*, Yıl 20, sayı 60 (1990), s. 4-8.

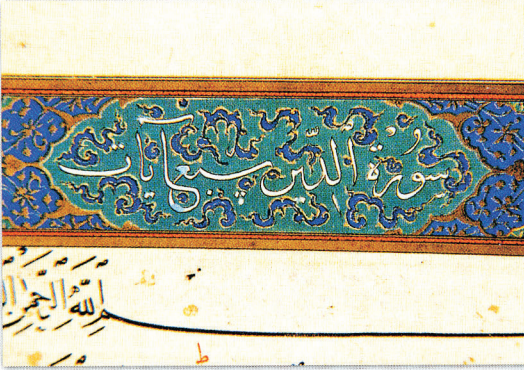
Şekil 1.

Resim 1. Sultan II. Murad
Türbesi saçağı, Bursa.

Şekil 2.

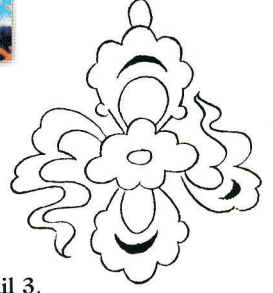
Resim 2a. Türk-İslam
Eserleri Müzesi,
Şeyh Hamdullah
yazmasından
surebaşı tezhibi
Envanter no 402,
İstanbul.

Resim 2b. Türk-İslam
Eserleri Müzesi,
Şeyh Hamdullah
yazmasından
surebaşı tezhibi
Envanter no 402,
İstanbul.

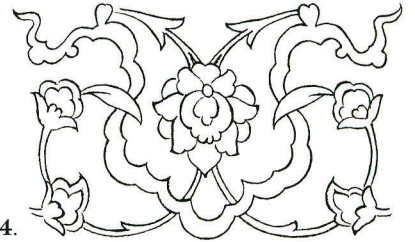
Resim 3. Çinili Köşk duvar çinilerinden bir örnek, İstanbul.

Şekil 3.

Resim 4. Çinili Köşk Müzesi'nde teşhir edilen bir çini, Envanter no 41/472, İstanbul.

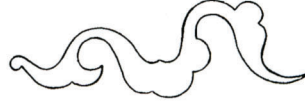

Şekil 4.

Resim 5. Sultan II. Bayezid Camii kitabesi, Amasya.

Şekil 5.

Resim 6. Sultan II. Bayezid Camii kitabesi, Amasya.

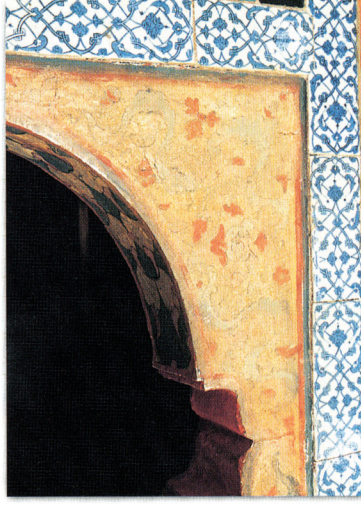
Şekil 6.

Resim 7. Türk İslam eserleri Müzesi'nde teşhir edilen bir kandil, Envanter no 167, İstanbul.

Şekil 7.

Resim 8. Şehzade Ahmed Türbesi kapısının içe bakan cephesi, Bursa.

Resim 9. Cem Sultan Türbesi duvar süslemelerinden bir örnek, Bursa.

Resim 10. Eyüp Sultan Camii haziresinde bulunan 1517 tarihli mezar taşı, İstanbul.

tamamlamış olduğumuz tez çalışmamızda, bulut motifine bu yazmadan yaklaşık kırk yıl önce inşa edilmiş olan Bursa'daki Sultan II. Murad Türbesi'nde (inşa tarihi 855/1451) rastladığımızı belirtmiştik.¹⁰ Bu motif Türbenin sakfında saçak kompozisyonunu çevreleyen *hatâyî üslubu* motifler ihtivâ eden bir pervazın içerisinde *hatâyî* sapsarı arasında dolantı halinde yer almaktadır. Burada işlemler, ahşap üzerine kalemkârî tekniğiyle yapılmıştır. Her ne kadar kalemkârî tekniğinin bozulmaya ve sonradan ilave edilmeye elverişli olması bu eserin tarihlendirilmesi hususunda şüphe doğursa da tetkiklerimize dayanarak biz bu eserin asliyetini muhafaza ettiği kanaatini taşıyoruz (Şekil 2/Resim 1).

Şeyh Hamdullah yazmasında görülen bulut motifleri, kompozisyonda daha bariz bir yer tutmaktadır. Sure başı tezhiblerindeki yazı zemininde yazıyla oldukça uyumlu bir şekilde kullanılan bulut motifi, zaman zaman desen taksimâtında sınırlayıcı olarak da kullanılmıştır. Burada bulut motifleri bir gelişme seviyesi göstermekte olup kompozisyona hakim vaziyettedir (Resim 2 a-b).

İstanbul'da inşa edilen, Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) Çinili Köşk'ünde (İnşa tarihi 877/1472) duvar kaplaması olarak kullanılan çinilerde *rûmî* motifinin oluşturduğu yuvarlak rozetin köşelerinde iki çininin birleştiği noktada bağlayıcı unsur olarak kompozisyona bulut motifi ilave edilmiştir. Bilhassa üç köşeli lacivert çinilerde üç bulut motifinin bir araya getirilmesi suretiyle teşekkül ettirilen terakibât, devrini aşmış hususiyettedir. Desenler, çini üzerine altınla işlenmiştir (Şekil 3/Resim 3).

Bu örneklerin çizimlerini A. Süheyl Ünver ve Mihriban Sözer 1943'de yayınlamışlar fakat bu motiflerin çinilere işleniş tekniği konusunu uzun uzun anlattıkları halde bulut motifinin adından bile bahsetmemişlerdir.¹¹ Yine Çinili Köşk Müzesi'nde teşhir edilen 41/472 envanter numaralı bir duvar çinisi pervazi çok dikkat çekicidir (Şekil 4 /Resim 4). Müze kayıtlarında Topkapı Sarayı'ndan müdevver olduğu belirtilen fakat saraya nasıl geldiği ve nereye ait olduğu bilinmeyen bu nadir parça, renklisr (*lâkabî*) tekniğiyle yapılmış olup mavi zemin üzerine hafif kabarıklık, parlak bir sarı ile işlenmiştir. Burada da bulut motifi hatâyî üslubu ile birlikte kullanılmış olup hatâyî motifleri yeşil ve kiremit kırmızısı ile havalı olarak işlenmiş; hatâyî sapsarı ve yapraklar beyaz olarak işlenerek bütün örnekler siyahla tahrirlenmiştir. Biz bu motifin hemen hemen aynısına I. Selim Türbesi (İnşa tarihi 929/1522) banî kitabesi etrafındaki pervaz çinilerinde de rastlıyoruz. Teknik benzerlik de hesaba katılırsa muhtemeldir ki bu parça, müzeye bu türbeden yahut bu dönemde inşa edilmiş başka bir yapıdan gelmiştir. Nitekim bu tarihlerden sonra çinilerde uzun bir süre, renklisr tekniğinin ve sarı rengin kullanılmadığı bilinmektedir.

10 Aziz Doğanay, *Erken Devir Osmanlı Bursa Türbelerinde Tezyînât*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 1994, s. 58.

11 A. Süheyl Ünver - Mihriban Sözer, "Çinili Köşk'ün Altın Renkli Nakışları", *Arkitekt*, XIII/3-4 (1943), s. 80-83.

Öte yandan Amasya’da bulunan Sultan II. Bayezid Cami’i (inşa tarihi 891/1486) cümle kapısı üzerinde bulunan kitabenin sağ duvardaki kısmında aynı motife daha farklı zemin ve teknikte ve daha farklı bir kullanım sahasında rastlıyoruz. Sultan II. Bayezid Cami’i kitabesinde yazı boşluklarında serbest olarak dolantı halinde bulunan bulut motifi, mermer üzerine kabartma halinde işlenmiştir.¹² O zamana kadar kitâbelerde yazı boşluklarının hep rûmîlerle nadiren de hatâyîlerle doldurulduğunu biliyoruz. Rûmîler zaman zaman yazı boşluklarında serbest olarak kullanılsa da ekseriyetle boşlukları doldururken bir harfe kuyruk oluşturacak şekilde bitişik olarak kullanılmışlardır. Buradaki bulut motifi ise, boşlukta tamamen müstakil bir şekilde iki ayrı örnek halinde görülmektedir. Bundan sonraki tarihlerde de bulut motifine kitâbelerde fazlaca rastlanmamaktadır (Şekil 5-6/Resim 5-6).

Türk dokuma san’atında bulut motifinin ne zaman kullanılmaya başlandığı hususunda henüz etraflı bir araştırma yapılmamıştır. 1951 tarihli *Tarih Hazinesi Mecmuası*’nda¹³ söz edilen mihrabiyeyle bir seccâdede hatâyî ve rûmî kıvrımları arasında ikisi altta birisi üstte olmak üzere tertip edilmiş üç şemse tarhi içerisinde dolantı halinde üç bulut motifi görülmektedir. Ancak bu seccadenin tarihlendirilmesi ilmi delillerden yoksun bir söylentiye istinad etmektedir. Konya Mevlâna Müzesi 767 numarada kayıtlı seccade 1.80x1.16 cm. ebadındadır. Adı geçen yazıda “*Bize kadar tevâtürle gelen habere göre bu seccâde Mevlâna Celâleddin-i Rûmî 622 Hicri yılında Karaman’da evlenirken kendisine bir hükümdar tarafından düğün hediyesi olarak gönderilmiştir. Seccadenin İsfahan’da yapıldığı hakkındaki rivâyet pek itibara şayân değildir. Seccâde çiçekleri, bulutları ve desenleri itibarıyla Türk eseridir.*”¹⁴ denmektedir. İbrahim Hakkı Konyalı bu seccadenin 622/1225 yılında Sultan I. Alâeddin (1220-1237) tarafından Mevlâna’ya hediye edildiğini söylemektedir.¹⁵ Konyalı bu yazısında, mezkur seccadenin bir şark hükümdarı tarafından hediye edilmiş olabileceği rivayetini de kaydederken, seccadenin 750 yaşını çoktan geçtiğini söylemektedir. Mehmet Önder Mevlâna’ya ait olduğu söylenen bu seccadeyi dokuma tekniği, kompozisyon ve desen özellikleri bakımından zamanın diğer örnekleriyle kıyaslayarak, seccadenin Selçuklular devrine ait olmayıp, XVI. asırda Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından Mevlâna Dergâhı Mescidi’ne hediye edilmiş olabileceğini söylemektedir.¹⁶ Bizim kanaati-

12 Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mîmârisinde Yazının Kullanımı*, (Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Van 1997, s. 456, 542.

13 “Mevlana’ya Düğün Hediyesi Olarak Gönderilen Seccade”, *Tarih Hazinesi Mecmuası*, Yıl I, sayı 12 (1951), s. 617. (İmzasız olan bu yazı, muhtemelen İbrahim Hakkı Konyalı tarafından kaleme alınmıştır.)

14 “Mevlana’ya Düğün Hediyesi Olarak Gönderilen Seccade”, s. 617.

15 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964, s.1147-1149.

16 Mehmet Önder, *Şaheserler Konuştukça*, Ankara 1996, s. 264-267.

miz, dokuma tekniği, renk, desen ve kompozisyon anlayışına bakarak bu seccadenin ya şarktan ithal edilmiş olabileceği yahut XVI. asır sonlarında Anadolu'da vücuda getirilmiş olabileceği yolundadır.

Yine Konya Mevlâna Müzesi'nde bulunan 1.75x1.11 cm. ebatlarındaki Kâbe tasvirli, mihrâbiyesinin içi hatâyî kıvrımlarıyla bezeli bir seccadenin geniş pervazında da dolantı halinde bulut motifleri görülmektedir. Bu seccadenin üzerinde geçen “*Der civâr-ı merkad-i sibt-ı Rasûl / Yâft it-mâm-ı be çendîn ibtirâm*” ifadesinden Hz. Muhammed (s.a.s.)'in torunu Hz. Hüseyin'in Irak'ta Kerbelâ şehrindeki mezarı yakınında dokunduğu anlaşılmaktadır. Mehmet Önder bu seccadeyle ilgili olarak, “*Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Zaferi'nden sonra Şah İsmâil'in bıraktığı eşyaları birlikte getirmiştir. Bunlar arasında Şah İsmâil adına, XV. yüzyıl başlarında Kerbelâ şehrinde özel olarak dokunan bir ipekli seccâdeyi, ganimet eşyaları arasından alarak Mevlâna Türbesi'ne hediye etmiş olması ihtimali düşünülmektedir.*” demektedir.¹⁷

Sultanahmet'teki Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Halı Müzesi'nde XVI-XVII. yüzyıllara ait, Divriği Ulu Camii'nden getirilen bazı halılarda¹⁸ ve Türk-İslam Eserleri Müzesi'nde Sivrihisar Şeyh Yusuf Baba ve Antalya Murat Paşa camilerinden getirilen XVI. yüzyıl Uşak ve lotto halılarında da¹⁹ çok güzel bulut motifleri görülmekle beraber daha evvelki dönemlere ait Türk halılarında bulut motifine henüz rastlayamadık. Yine Türk-İslam Eserleri Müzesi'nde 167 envanter numarasıyla kayıtlı; mütehasısları tarafından 1450-1460 arasına tarihlenen bir gümüş kandil- de, hatâyîler arasında kabartma olarak ince bir işçilikle işlenmiş bulut motifi de maden san'atında görülen ilk örneklerdendir. Bu örneğin ilgi çeki- ci tarafı, motifin her iki ucunun da yaprak şeklinde kıvrılarak nihayetlen- mesidir. Yani yarısının bulut, yarısının nebâti karakter taşımasıdır. Celâl Esad'ın bu motife, “*gayri hakîkî muhayyel nebâtât*” demesi bu sebeple ol- sa gerektir (Şekil 7 / Resim 7).

Daha evvel de işaret ettiğimiz gibi Fatih Sultan Mehmed döneminde seyrek olarak kullanıldığını bildiğimiz bulut motifinin, Sultan II. Bayezid döneminde hiçbir hazırlık safhası geçirmeden kâmil bir şekilde kullanılmış olması, bu motifin komşu kültürlerden hazır olarak alındığı fikrini kuvvetlendirmektedir. Bu motifin mavi renkli çinilerde ve tezhibde ço- ğunlukla hatâyî üslûbu ile birlikte kullanılması, öncelikli olarak Çin kül- türüyle bir yakınlığın olduğunu düşündürmektedir. Kullanılan motifler ekseriyetle dolantı bulut halinde ejderha kanepçesine uygundur. Bulut motifi, Bursa Muradiye Külliyesi'nin bulunduğu bahçede Gülruh Hatun Türbesi (inşa tarihi 1502) ve aynı hazirede bulunan diğer bazı türbeler- de kapı kemerlerinin oluşturduğu aynalarda ve iç mekânlarda müstakil ve

17 Önder, *Şaheserler Konuştuğu*, s. 271.

18 T. C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Halı Müzesi, Envanter no: A. 63, A. 84, A. 216.

19 Türk-İslam Eserleri Müzesi, Envanter no: 11, 313, 702.

hatâyî üslûbu motiflerle birlikte kompozisyon oluşturacak şekilde kullanılmıştır (Resim 8). Ayrıca bu motifin, Şehzade Sultan Mustafa ve Cem Sultan Türbesi'nde (inşa tarihi 1474) olduğu gibi, duvar bezemelerindeki vazolarda servi formunda çizilmiş yarı üslûplaştırılmış bitki dallarına sarılmış haldeki görüntüsü, Ahmet Necdet'in "*Amma bir gülüşünle bütün güneşler açar/ Bulutlar dalda kalır yağmur ormandan geçer*" mısralarını hatırlatmaktadır (Resim 9). Bu tür örneklerin tamamının siva üzerine kalem-kârî tekniğiyle aynı dönemlerde işlenmiş olduğu kanaatindeyiz.

Bulut motifinin, diğer kullanım sahalarına göre mezar taşlarında daha geç ve daha az sayıda kullanılmış olması düşündürücüdür. Mezar taşlarında en ilginç bulut örneğine Eyüp Sultan Camii haziresinde, Hançerli Sultan Türbesi yanındaki 923/1517 tarihli bir taşta rastlamaktayız (Resim 10).

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse bulut motifi, Türk tezyînî san'atlarında Fatih Sultan Mehmed zamanında kullanılmaya başlayıp, II. Bâyezid zamanında yaygınlık kazanmıştır. Osmanlı tarzındaki klâsik örneklerine ise XVI. asrın ikinci yarısında rastlanmaktadır. Bu motif, mutfak eşyalarından savaş aletlerine, duvar çinilerinden kuyumculuk işlerine varana kadar her sahada kendisine yer bulmuş ve en parlak devrini Osmanlı İznik çinileriyle yaşamıştır. Daha çok dolantı ve yığma bulut halinde bulunan bu bezek, yalnızbaşına kompozisyonlar oluşturabileceği gibi diğer nebâti motiflerle beraberce de uyum içerisinde terkiât oluşturabilmektedir. Hatâyî üslûbu ile sıkça kullanılmış olmasına rağmen, rûmî motifi ile birlikte nadiren kullanılmıştır.

Bulut motifi, halen Türk tezyînâtının çok sevilen bir bezeme unsuru olarak başta çini, tezhib ve dokumacılık olmak üzere birçok sahada kullanılmaya devam etmektedir.